

**Azadlıq
Çırağı**
azadliqciragi.org

**Fredrix Avqust fon Hayek
“Biliklərin cəmiyyətdə tətbiqi” (1945)**

İstifadə olunmuş nəşr:

**F. A. Hayek “Biliklərin cəmiyyətdə tətbiqi” American
Economic Review, XXXV, N 4; Sentyabr 1945, səh. 519-30.**

I

Rasional iqtisadi nizam yaratmaq istədiyimiz zaman hansı problemi həll etmək arzusunda oluruq? Tanış fərziyyələr əsasında desək cavab sadədir. *Əgər* biz bütün lazımi informasiyalara malikiksə, *əgər* verilmiş üstünlüklər sistemindən başlaya biləriksə, və *əgər* bizim mövcud vasitələr haqqında tam biliklərimiz varsa, yerdə qalan yalnız sırf məntiq problemidir. Bu, mövcud vasitələrin ən yaxşı tətbiqində hansı üsulun daha uyğun olduğu sualına cavabın fərziyyəmizdə gizli qalmasıdır. Bu optimal problemin həllinin təmin etməli olduğu şərtlər işlənmiş və riyazi formada ifadə oluna bilər: ən qısa olaraq hər hansı iki məhsulun, yaxud amilin arasındakı əvəzetmənin marjinal norması onların bütün müxtəlif cür tətbiqində eyni olmalıdır.

Bu əslində, cəmiyyətin üzləşdiyi iqtisadi problem deyil və bu məntiqi problemi həll etmək üçün işləyib-hazırladığımız iqtisadi hesablaşma, cəmiyyətin iqtisadi probleminin həlli yolunda mühüm addım olsa da hələ də ona cavab tapa bilmir. Bunun səbəbi odur ki, iqtisadi hesablaşmanın öz başlanğıcını götürdüyü “göstəricilər” nəticələr çıxarmaq iqtidarına malik olan bir ideyaya əsaslanan bütün cəmiyyət üçün deyil.

Rasional iqtisadi nizamın probleminin səciyyəvi xüsusiyyəti məhz o faktla müəyyənləşir ki, tətbiq edəcəyimiz şərait haqqındakı bilgilər heç vaxt cəmlənmiş, yaxud tam şəkildə deyil, ayrı-ayrı fərdlərin sahib olduğu yarımçıq və bəzən də bir-birinə əks biliklər formasında mövcuddur. Cəmiyyətin iqtisadi problemi yalnız “verilmiş” resursları necə yerləşdirməkdən ibarət deyildir – bir şərtlə ki, “verilmiş” sözü bu “göstəricilər”in yaratdıqları problemi həll edən bir ağıla verilmiş mənasını kəsb etsin. Bu, cəmiyyətin hər bir üzvünə bəlli olan resurslardan ən yaxşı istifadəni necə təmin etmək problemidir ki, onun nisbi əhəmiyyəti yalnız bu fərdlərə bəllidir. Yaxud qısaca olaraq, bu, heç kimin bütövlükdə malik olmadığı biliklərdən istifadə problemidir.

Fundamental problemin bu xüsusiyyəti bu yaxınlardakı iqtisadi nəzəriyyələrin xırdalıqları vasitəsilə, xüsusən də çoxlu riyazi tətbiqlərdən sonra aydınlaşmaq əvəzinə daha da mücərrədləşib. Baxmayaraq ki, bu məqalədə bəhs edəcəyim problem rasional iqtisadi təşkilatın problemidir, mən bu proses ərzində onun bir sıra metodoloji suallarla əlaqəli olduğundan danışacağam. Etmək istədiyim bir çox istinadlar həqiqətən də elə nəticələndir ki, onlara istiqamətlərdə mühakimənin müxtəlif yolları gözlənilmədən qovuşur. Lakin mənim bu problemləri indi görməyim təsadüfüdür deyildir. Mənə belə gəlir ki, istər iqtisadi nəzəriyyə, istərsə də iqtisadi siyasətlə əlaqədar aparılan cari mübahisələrin çoxu öz ümumi əsasını cəmiyyətin iqtisadi problemlərinin təbiəti haqqındakı səhv konsepsiyadan götürür. Bu səhv konsepsiya da öz növbəsində təbiətin fenomenini həll edərkən inkişaf etdirdiyimiz düşüncə tərzinin sosial fenomeninin səhf ötürülməsinə borcludur.

II

Adi dildə “planlaşdırma” sözü ilə biz mövcud resurslarımızın yerləşdirilməsi haqqında əlaqəli qərarlar kompleksini təsvir edirik. Bu mənada bütün iqtisadi fəaliyyətlər planlaşdırmadır; və çoxlu insanın çalışdığı hər bir cəmiyyətdə bu planlaşdırma, onun kim tərəfindən hazırlanmasından asılı olmayaraq, elə müəyyən bilgilərə əsaslanmalıdır ki, bu bilgilər ilk öncə planlaşdırana yox, bir başqasına verilir və o da bunları planlaşdırıcıya çatdırır. İnsanların öz planlarını əsaslandığı bilgilərin həmin insanlara çatdırılması yolları iqtisadi prosesləri izah edən istənilən nəzəriyyə üçün çox əhəmiyyətli problemidir və bütün adamlar arasında ilkin olaraq yayılmış biliklərin ən yaxşı istifadə yolunu tapmaq problemi iqtisadi siyasətin, yaxud effektiv siyasi sistem yaratmağın ən azı əsas problemlərindən biridir.

Bu sualın cavabı buradan meydana çıxan digər sualla, yəni planlaşdırmanı *kim* hazırlamalıdır sualı ilə sıx bağlıdır? Məhz bu sualın ətrafında “iqtisadi planlaşdırma” disputu mərkəzləşir. Mübahisə heç planlaşdırmanın aparılıb və ya aparılmamasına görə deyil. Mübahisə ondan doğur

ki, planlaşdırma mərkəzi şəkildə bütün iqtisadi sistem üçün bir hakimiyyət tərəfindən hazırlanmalı, yoxsa çoxlu fərdlər arasında bölüşdürülməlidir. Planlaşdırma sözü müasir polemikada spesifik mənada mərkəzi planlaşdırma deməkdir, yəni bütün iqtisadi sistemin tək bir vahid plan üzrə idarə edilməsidir. Rəqabət isə bir çox müxtəlif şəxslər tərəfindən qeyri-mərkəzləşdirilmiş (desentralizasiya) planlaşdırma deməkdir. Bu iki məfhumun arasındakı haqqında hamının çox danışdığı, lakin onunla rastlaşdıqda onların xoşlamadığı kompromis isə planlaşdırmanın mütəşəkkil sənayelərə ötürülməsi, və ya digər sözlərlə desək, monopoliyadır.

Bu iki sistemdən hansının daha effektiv olması onlardan hansının rəhbərliyi altında mövcud bilgilərdən tam istifadə olunacağından asılıdır. Bu da öz növbəsində istifadə edilməli olan, lakin bir çox fərdlər arasında yayılmış bütün lazımi biliklərin yeganə mərkəzi idarəetmə orqanının ixtiyarına vermək və ya öz planlarını digərlərinin planlarına uyğunlaşdırmaq üçün zəruri olan bilikləri fərdlərə ötürmək bacarığımızdan asılıdır.

III

Dərhal məlum olur ki, müxtəlif bilgilərə münasibətdə mövqelər fərqlidir; və bizim sualımıza tapılan cavab müxtəlif bilgilərin nisbi əhəmiyyətini qabardacaq; bu bilgilər müəyyən fərdlərin və seçilmiş ekspertlərdən ibarət olan hakimiyyətə mənsub olduğunu böyük əminliklə ehtimal etdiyimiz fərdlərin ixtiyarında olsun. Əgər bu gün sonuncunun daha yaxşı vəziyyətdə olacağı ehtimalı geniş yayılıbsa, bu ondan irəli gəlir ki, ictimai təsəvvüdə biliklərin bir növü, daha doğrusu elmi biliklər daha öncül mövqə tutur, və biz də bunun yeganə uyğun növ olmadığını yaddan çıxarmağa meyilliyik. Belə qəbul edilə bilər ki, elmi biliklərin işə aidiyyəti artıqından, xüsusi seçilmiş ekspertlər qrupu əldə olan ən yaxşı biliklərdən istifadə etmək üçün ən yaxşı mövqedə olacaq – baxmayaraq ki, burada çətinlik ekspertlərin seçilməsi problemi ilə əlaqəli olacaqdır. Demək istədiyim odur ki, bu problemin asanlıqla həll edilə bilməsini fərz etsək belə, o yalnız böyük bir problemin kiçik bir hissəsidir.

Bu gün elmi biliklərin bütün bilgilərin məcmusu olduğunu düşünməmək allahsızlıq olardı. Lakin bir qədər fikirləşdikdən sonra görmək olar ki, ümumi qaydalar nöqtəyi nəzərdən elmi sayıla bilməyən çox mühüm, lakin qeyri-mütəşəkkil olan çox sayda bilgilər mövcuddur: bunlar zaman və məkanın xüsusi şəraitinə aid olan bilgilərdir. Məhz bu nöqtəyi nəzərdən praktiki olaraq hər bir fərd başqalarına münasibətdə müəyyən üstünlüyə malikdir, çünki onlar elə bir bilgiyə mənsubdurlar ki, ondan mənfəətli istifadə yalnız belə istifadə haqqında qərar qəbul etmək həmin fərdin öhdəsinə buraxıldıqda və ya onun aktiv iştirakı ilə edildikdə mümkündür. Nəzəri təlimlərimizi bitirdikdən sonra hesab edirik ki, hər hansı peşəni öyrənməyə nə qədər vaxt sərf etdiyimizi, müəyyən işi öyrənmək üçün sərf etdiyimiz iş həyatının müəyyən hissəsinin nə qədər böyük olmasını və həyatın bütün gedişlərində insanların yerli şərait və spesifik xüsusiyyətlər haqqında biliklərinin nə qədər əhəmiyyətli olmasını xatırlamağa dəyər. Biz mexanizmin işini yaxşı bilmək və onu tam gücü ilə işlətmək, yaxud bir kimsənin daha yaxşı istifadə edilə biləcək bacarığına bələd olmaq, yaxud əmtəə azalarkən, onun izafi miqdarda olduğu yeri bilmək və gətirmək ictimai nöqtəyi nəzərdən daha yaxşı alternativ üsullar barədə bilgilər qədər əhəmiyyətlidir. Öz çörək pulunu boş və ya yarı-boş səyahət edən gəmilərin hərəkətini bilməkdən qazanan yük göndərənlər, yaxud demək olar ki, bilgilərini müstəsna olaraq müvəqqəti imkanlar əsasında quran ev alqı-satqısı ilə məşğul olan agentlər və ya lokal istehlak mallarının qiymət fərqiindən qazanan dəllallar başqalarına məlum olmayan momentlərin xüsusiyyətləri haqqındakı bilgilərə əsaslanaraq faydalı funksiyaları yerinə yetirirlər.

Maraqlı faktır ki, bu bilgilər bir növ nifrətlə qarşılanan və belə bilgilərə malik insan nəzəri və texniki bilgilərlə yaxşı təchiz olunmuş digər insanlar üzərində üstünlük qazandıqda, həmin şəxslərə reputasiyasız adam kimi baxırlar. Kommunikasiya və nəqliyyat müəssisələri ilə əlaqədar daha yaxşı bilgilər əsasında üstünlük qazanmaq bəzən demək olar ki qeyri-düzgünlük sayılır, baxmayaraq ki, cəmiyyətin yuxarıdakı yaxşı imkanlardan istifadə etməsi onun son elmi

kəşflərdən bəhrələndiyi qədər mühümdür. Bu yanlış rəy ümumiyyətlə istehsala nisbətən kommersiyaya münasibətdəki yanaşmaya təsir göstərib. Hətta özlərinin düşünülənməmiş keçmiş materialist səhvlərdən immunitetə malik olduğunu hesab edən iqtisadçılar belə, bu cür praktik biliklərin əldə olunmasına yönəlmiş fəaliyyətlər ilə qarşılaşdıqda səhv edirlər – açıq ona görə ki, onların sxemində belə biliklər “verilmiş” hesab olunur. Əsas ideya indi ondan ibarətdir ki, belə bilgilər işin gedişində hər kəsin istifadəsində olmalıdır və mövcud iqtisadi nizama yönəlmiş irrasionallıq məzəmməti əsasən “bu əldə olunan deyil” faktına əsaslanır. Bu rəy bir faktı nəzərə almır ki, belə bilgilərin hamı üçün mümkün qədər əldə olunan olması metodu məhz bizim cavab axtardığımız problemdir.

IV

İndi spesifik zaman və məkan barədəki biliklərin əhəmiyyətini minimuma endirmək dəbdədir, bu da ona verilən cüzi əhəmiyyətdən irəli gəlir ki, əslində bu dəyişilməlidir. Həqiqətən cəmi bir neçə anı göstərmək olar ki, “planlaşdırıcılar” (adətən ancaq birbaşa) tərəfindən edilən istehsal planlarına zəruri dəyişikliklər edəcək dəyişikliklərin əhəmiyyəti və tezliyi ilə bağlı təkliflər opponentləri tərəfindən edilən təkliflərdən fərqlənsin. Əlbəttə əgər dəqiq hazırlanmış iqtisadi planlar əvvəlcədən uzun dövr üçün nəzərdə tutulsaydı və onlara dəqiq riayət edilsəydi, və beləliklə də digər iqtisadi qərarlar qəbul etməyə ehtiyac olmasaydı, bütün iqtisadi fəaliyyəti idarə edən geniş planların tərtib edilməsi az qorxulu olardı.

Vurğulamağa dəyər ki, iqtisadi problemlər həmişə və ancaq dəyişikliklərin nəticəsində yaranır. Nə qədər ki hadisələr əvvəlki kimi davam edir və yaxud ən azı gözlənilməli kimi inkişaf edir, onda nə qərara ehtiyacı olan yeni problemlər meydana çıxır, nə də yeni planların tərtibinə ehtiyac olur. Dəyişikliklərin, yaxud ən azı gündəlik tənzimlənmənin indi artıq az əhəmiyyətli olması fikrinə inam bunu təsdiq etməyə güman yaradır ki, iqtisadi problemlər də artıq az əhəmiyyət kəsb edirlər. Dəyişikliyin əhəmiyyətinin azalması fikrinə inam adətən bu səbəb görə də texnoloji biliklərin əhəmiyyətinin artması nəticəsində iqtisadi mülahizələrin arxa plana keçdiyini güman edən şəxslər tərəfindən əldə rəhbər tutulur.

Doğrudurmu ki, söylə hazırlanmış müasir istehsal aparatı olan yerdə iqtisadi qərarlara ancaq uzun intervallarda, məsələn, yeni fabrik tikiləndə, yeni proses tətbiq ediləndə ehtiyac olsun? Doğrudanmı, zavod tikildikdən sonra, yerdə qalan daha çox mexaniki olmaqla, zavodun xarakteristikalarından asılı olur və zamanın həmişə dəyişən şəraitinə uyğunlaşdırmaq üçün az şeyi dəyişdirir?

Bu suala təsdiq cavab gördüyüm-bildiyim qədər bir biznesmenin praktiki təcrübəsindən doğmuş hökümdür. Rəqabətli sənayedə hər vaxtlı xərclərin artımından qorunmaq menecerin enerjisinin çox hissəsini alan daimi bir mübarizədir. Effektsiz menecer üçün mənfəətin əsaslandığı differensialları israf etməyin nə qədər asan olub-olmaması və həmin texniki avadanlıqla müxtəlif dəyərə malik məhsullar istehsal etməyin mümkünlüyü kimi halların öyrənilməsi biznes təcrübəsinə aid olsa da iqtisad elmində onlara rast gəlinmir. İstehsalçı və mühəndislərin həmişə böyük istəklə səsləndirdiyi pul dəyəri mülahizələrinə görə maneəsiz davam etmək ideyası bu amillərin hansı dərəcədə onların gündəlik işinə sirayət etməsinə ən bariz sübutdur.

İqtisadçıların bütün iqtisadi mənzərəni yaradan daimi xırda dəyişiklikləri unutmaq meyllərinin bir səbəbi də həmin iqtisadçıların təfsilatların hərəkətindən daha çox sabitlik ifadə edən statistik məcmu göstəriciləri ilə daha çox məşğul olmalarıdır. Statistikalərin bəzən etməyə meylli olduqları “böyük rəqəmlərin qanunu”, yaxud təsadüfi dəyişikliklərin qarşılıqlı kompensasiyası məcmu göstəricilərin nisbi sabitliyini izah edə bilmir. Qarşılaşdığımız elementlərin sayı belə sabitlik yaradan təsadüfi faktorlar üçün o qədər çox deyil. Məhsul və xidmətin davamlı axını daimi düşünülmüş surətdə dünən məlum olmayan və bugünkü şəraitdən yaranan yerləşdirmələr vasitəsilə tənzimlənilir: *A* artıq işin öhdəsindən gələ bilməyəndə, *B* dərhal meydana çıxır. Hətta

böyük və yüksək mexanikləşdirilmiş zavodlar belə daha çox ətrafında mövcud olan şəraitin gözlənilməz ehtiyacalarına görə işini davam etdirir; məsələn, dam üçün kirəmitlər, kağız ləvazimatı və zavodun özünün istehsal etmədiyi min bir başqa avadanlıq var ki, bütün bunları baş plan zavodun fəaliyyət göstərməsi üçün bazardan hazır tələb edir.

İndi isə elə bir bilgi haqqında qısaca danışmaq istəyirəm ki, o, öz təbiətinə görə statistikaya daxil edilmir və buna görə də statistik formada heç bir mərkəzi hakimiyyət orqanına verilmir. Mərkəzi hakimiyyət orqanının istifadə etməli olduğu bu statistika yerinə, keyfiyyətinə və başqa xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən predmetləri növünə görə bölünmüş elə bir formada çatdırmalı idi ki, bu şeylər arasındakı kiçik fərqlərdən azad şəkildə spesifik qərar qəbul etmək üçün əhəmiyyətli olsun. Buradan belə nəticə çıxır ki, statistik informasiyaya əsaslanan mərkəzi planlaşdırma, öz təbiətinə görə belə zaman və məkan şəraitlərini birbaşa izah edə bilməz və mərkəzi planlaşdırıcı bu və ya digər yolla onlardan asılı olan qərarların qəbulunu “yerdəki adamın” öhdəsinə buraxmalıdır.

V

Razılaşsaq ki, cəmiyyətin iqtisadi əsas problemi xüsusi zaman və məkan şəraitində dəyişikliklərə ən tez uyğunlaşmadır, onda belə nəticəyə gəlmək olar ki, qəti qərarları qəbul etmək hüququ bu şəraitlə tanış olan, uyğun dəyişiklikəri görən və bunu üçün lazımı resurslardan istifadə etməyi bacaran adamlara verilməlidir. Gözləyə bilmərik ki, bu problem bilgilərin mərkəzi orqana çatdırılması və bütün bilgilər toplandıqdan sonra həmin mərkəzi orqan tərəfindən əməllərin dərc edilməsi yolu ilə həll olunsun. Biz bunu bir növ desentralizasiya yolu ilə həll etməliyik. Lakin bu cavablar problemimizin yalnız bir hissəsidir. Biz desentralizasiyaya ona görə ehtiyac hiss edirik, çünki bu yolla biz xüsusi şəraitdə zaman və məkana dair biliklərdən lazımı istifadəni təmin edə bilərik. Lakin “yerdəki adam” heç də hər şeyi tək öz yaxın dairəsinə aid məhdud, lakin əsaslı bilgilərin əsasında həll edə bilməz. Ortada hələ ona çatdırılacaq çoxlu informasiyalar var ki, o da bunların əsasında öz qərarlarını iri iqtisadi sistemin dəyişikliklər strukturuna uyğunlaşdırarsın.

Onun bunu müvəffəqiyyətlə etməsi üçün nə qədər biliyə ehtiyacı var? Bilgi dairəsi kənarında baş verən hadisələrin nə qədərini onun bu təcili qərarına aidiyyəti var və o bunların nə qədərini bilməlidir?

Dünyanın istənilən nöqtəsində baş verən elə bir hadisə yoxdur ki, onun qəbul edəcəyi qərara təsir etməsin. Lakin onun bu hadisələrin hamısının mahiyyətini və ya onların bütün effektini bilməyə ehtiyacı yoxdur. Ona dəxli yoxdur ki, *niyə* müəyyən anda hər hansı ölçülü vintə digərlərinə nisbətən daha çox ehtiyac olur, *niyə* kağız çantaları tapmaq kətan çantaları tapmaqdan asandır, yaxud *niyə* ixtisaslı işçi qüvvəsini və ya spesifik maşın alətlərini müəyyən zaman anında tapmaq çətin olur. Onun üçün mühüm olan onun məşğul olduğu sahədə ehtiyacları ödəmək üçün həmin predmetlərdən nə qədər tədarük edilməsini və ya onun istehsal etdiyi və işlətdiyi predmetlərə alternativ olan predmetlərə nə qədər ehtiyacın olmasını bilməkdir. Onu narahat edən əsas problem xüsusi predmetlərin əhəmiyyəti məsələsidir və onların nisbi əhəmiyyətini dəyişdirən səbəblər, onun ətrafındakı konkret nemətlərə göstərdiyi effekt istisna olmaqla, onun üçün maraqsızdır.

Məhz bu nöqtəyi nəzərdən “iqtisadi hesablama” adlandırdığım məhfum bizə bu problemi, ən azı analogiya vasitəsilə, həll etməkdə kömək edir, daha doğrusu qiymət sistemi ilə həll edir. Hətta ixtiyarında müstəqil iqtisadi sistem üçün informasiyaya malik olan tək nəzarət edən insan belə heç vaxt – hər zaman resursların yerləşdirilməsində bəzi kiçik tənzimləmələr edilməlidir – təsirə məruz qalan məqsəd və vasitələr arasındakı əlaqənin arasına açıq-aydın şəkildə girməz. Həqiqətən sırf seçmə məntiqinin böyük köməyi sayəsində qəti surətdə nümayiş etdirildi ki, hətta tək ağıl bu cür problemi yalnız ekvivalentlilik dərəcələrini (və ya “dəyərlər”, və ya “əvəzətmənin marjinal dərəcəsi”) yaratmaq və daim işlətməklə həll edə bilər, yəni hər bir nadir resursa elə bir

rəqamsal indeks aid edilir ki, bu indeks həmin xüsusiyyətli predmetin malik olduğu heç bir əmlakdan çıxarıla bilməz, lakin burada öz əhəmiyyətini bütöv məqsəd və vasitələr strukturunun mənzərəsində tapar. İstənilən kiçik dəyişmədə o, özündə bütün zəruri məlumatları ehtiva edən məhz bu kəmiyyət indekslərini (yaxud dəyər) nəzərdə tutmalıdır; və bu zaman bütün tapmacanı qabaqcadan həll etməyə, yaxud onun bütün şəxslərini hər hansı mərhələdə seyr etməyə ehtiyac duymadan kəmiyyətləri tək-tək tənzimləməklə o, öz dispoziyasını müvafiq surətdə yenidən təşkil edə bilər.

Fundamental olaraq, uyğun faktların xeyli insanlar arasında yayıldığı bir sistemdə subyektiv dəyərlərin insanlara öz planlarının bir hissələrini əlaqələndirməyə yardım etdiyi kimi, qiymətlər də müxtəlif insanların ayrı-ayrı fəaliyyətini əlaqələndirməyə kömək edə bilər. Qiymətlərin hansı təsir yaratdığını dəqiq görmək üçün bir anlığa qiymət sisteminin çox sadə və geniş yayılmış fəaliyyətindən bir misalı müşahidə edək. Fərz edək ki, dünyanın müəyyən bir yerində yeni bir xam məhsulun, məsələn, qalayın istifadəsi artıb və ya qalay mənbələrindən biri ləğv edilib. Bu iki səbəbdən hansının qalayı belə nadir etməsinin bizim üçün heç bir əhəmiyyəti yoxdur - ən əhəmiyyətlisi də elə budur. Qalay istehlakçıları ancaq bunu bilməlidirlər ki, onların adətən istehlak etdiyi qalay indi başqa bir yerdə çox mənfəətlə istifadə olunur və onlar qalaya qənaət etməlidir. Onların böyük əksəriyyəti üçün qalaya harada daha çox ehtiyac duyulduğunu və ya hansı digər ehtiyatlara görə onlar ehtiyatlara qənaət etməli olduqlarını bilməyin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Əgər onların bəziləri birbaşa yeni tələbi bilirsə, resursları onun üzərində yönəldirsə və yeni əmələ gəlmiş boşluqdan xəbərdar olan adamlar onu başqa resurslarla doldurursa, onda effekt tezliklə bütün iqtisadi sistemə yayılır və nəinki qalayın işlədilməsinə, onun əvəz edilməsinə, hətta onun əvəz edilməsinin işlədilməsinə, qalaydan hazırlanmış bütün əşyaların təchizatına və onların əvəz edilməsinə və s. təsir edir. Bu, bütöv bir tam vahid bazar kimi çıxış edir. Bu heç də onun üzvlərinin bazarı daima müşahidə etməsinə səbəbindən baş vermir, əsas səbəb onların məhdud fərdi görmə qabiliyyətinin effektiv surətdə üst-üstə düşməsi və çoxlu vasitəçi tərəfindən zəruri informasiyanın onların hamısına çatdırılmasıdır. Hər hansı bir əmtəə üçün ancaq bir qiymət var və ya yerli qiymətlər nəqliyyat xərcləri və s. ilə bağlıdır faktı məsələnin elə bir həllini üzə çıxarır (bu məhz konseptual cəhətdən mümkündür) ki, bu cür həll prosesə cəlb edilmiş bütün insanlar arasında yayılmış məlumatlara malik olan tək insanın ağılına gələ bilər.

VI

Qiymət sisteminin real funksiyasını başa düşmək istəyiriksə, biz ona informasiyaların çatdırılması mexanizmi kimi baxmalıyıq – qeyd etmək lazımdır ki, qiymətlər ciddi qalxdığı zaman o, bu funksiyanı tam mükəmməlliklə yerin yetirə bilmir (Hətta təyin olunmuş qiymətlər belə tamamilə dəyişməz olduqda, qiymət dəyişikliyinə fəaliyyət göstərməli qüvvələr hələ də bir müddət kontraktın başqa şərtlərindəki dəyişikliklərə uyğun hərəkət edirlər). Bu sistemin əsas əhəmiyyətli faktı onun fəaliyyət göstərdiyi və ya fərdi iştirakçıya düzgün qərar qəbul etməsi üçün nə qədər bilginin lazım olduğunu müəyyən edən bilgilər iqtisadiyyatıdır. Qısaca desək, ən mühüm informasiya çatdırılmalıdır, özünü də ancaq bu prosesə aid olanlara çatdırılmalıdır. Qiymət sistemini metaforik dillə desək dəyişiklikləri qeydə alan mexanizmə, yaxud fərdi istehlakçılara bir neçə əqrəbin hərəkətini izləmək imkanı verən telekommunikasiyalar sistemində bənzətmək olar, burada sanki mühəndis bir neçə siferblatın əqrəblərini onların fəaliyyətini elə bir dəyişikliyə uyğun tənzimləmək üçün izləyir ki, onlar heç vaxt bu dəyişiklik haqqında qiymətlərin hərəkətində əks edildiyindən artıq xəbərdar olmayacaqlar.

Əlbəttə, bu tənzimləmələr iqtisadçının öz tarazlıq təhlili anlayışına görə heç vaxt “mükəmməl” deyil. Lakin qorxuram ki, bizim çox və ya az dərəcədə mükəmməl bilgi haqqında fərziyyə ilə problemə nəzəri yanaşma tərzimiz, bizi qiymət mexanizminin həqiqi funksiyasını görməyə qismən kor etmiş və onun effektivliyini sübuta yetirən zaman səhv standartlar tətbiq etməyimizə gətirib çıxarmışdır. Heyrətamiz bir faktıdır ki, xam materialın belə azaldığı bir vaxtlarda heç bir

əmr olmadan, çox adama hadisənin səbəbləri bəlli olmadan, şəxsiyyəti aylarla aparılacaq təhqiqatdan sonra belə müəyyən edilməmiş qalan on minlərlə adam həmin materialdan hazırlanmış məhsulları qənaətlə istifadə etməyə başlayır; yəni onlar düzgün istiqamətdə fəaliyyət göstərirlər. Bu da heyrətamizdir ki, daim dəyişən dünyada heç də hamı öz işini sahmanlaya bilmədiyi bir vaxtda onların mənfəət dərəcəsi həmişə sabit və ya “normal” səviyyədə qalacaqdır.

Mən “heyret” sözünü qəsdən işlətdim ki, oxucunu bu arxayınçılıq hissindən uzaqlaşdırım, belə ki bu hiss bizi bu mexanizmin işini çox zaman “verilmiş” kimi qəbul etməyə vadar edir. İnanıram ki, bütün bunlar düşünülmüş insan istəklərinin nəticəsi olsaydı, qiymət dəyişikliyi ilə idarə edilən adamlar dərk etsəydilər ki, onların bu qərarlarının öz istəklərindən kənarında daha böyük əhəmiyyəti var, bu mexanizm insan təfəkkürünün ən böyük zəfəri hesab olunardı. Bu ona görə iqiqat təəssüfedicidir ki, birincisi, bu, insan istəyinin məhsulu deyil və bu proseslər tərəfindən idarə olunan adamlar bu işləri niyə etdiklərini özləri də bilmirlər. Lakin hay-küylə “şüurlu istiqamət” haqqında danışanlar və heç bir plan əsasında yaranmayan bir şeyin bizim şüurlu surətdə həll edə bilmədiyimizi (hətta bizim bunu dərk etmədiyimiz halda) həll etməsinə inanmayanlar aşağıdakıları unutmamalıdır: Problem hər hansı şürlü nəzarətdən kənarında resursların işlənmə dövrünü uzatmaq yollarının araşdırılmasından ibarətdir; və uyğun olaraq şüurlu nəzarətə ehtiyac duymadan necə keçinmək və fərdlərin zəruri işləri özləri, onlara demədən yerinə yetirmələri üçün hansı həvəsləndirici stimullardan istifadə edilməlidir kimi suallar cavablandırılmalıdır.

Burada qarşılaşdığımız problem iqtisadiyyat üçün heç də səciyyəvi deyil və bütün həqiqi sosial fenomenlərlə, dillə və mədəni irsimizin bütün sahələri ilə bağlı olub, bütün ictimai elmlərin mərkəzi nəzəri problemini təşkil edir. Alfred Uaythed başqa bir məsələyə münasibətdə bildirmişdir ki, “Biz nə edəcəyimiz haqda öz düşünmə vərdişlərimizi təkmilləşdirməliyik kimi bir fikir bütün elmi işlərdə, məşhur adamların çıxışlarında təkrar olunan çox səhv bir truzizmdir. Əslində isə tam əksinədir. Sivilizasiya məhz düşünülmədən həyata keçirilən əhəmiyyətli əməliyyatların sayının artması hesabına inkişaf edir”. Bu, sosial sahədə dərin əhəmiyyətə malikdir. Biz daim mənasını bilmədiyimiz formulalar, simvol və qaydalardan istifadə edirik və bu prosesdə fərdi şəkildə malik olmadığımız bilgilərin köməyindən faydalanırıq. Biz bu təcrübə və institutları öz sahəsində uğurlu olduqlarını sübut etmiş vərdişlər və institutlar üzərində qururuq və bunlar da öz növbəsində yaratdığımız sivilizasiyanın təməlinə çevrilir.

Qiymət sistemi də insanın işlətməyi öyrəndiyi elə formalardan (baxmayaraq ki, insan ondan daha yaxşı bəhrələnməkdən uzaqdır) biridir ki, insan məhz bilməyərkədən onun üzərində bürədikdən sonra bu formanı işlətməyi öyrənmişdir. Məhz onun sayəsində yalnız əmək bölgüsü deyil, həmçinin resursların bərabər bölünmüş bilgilərə əsaslanan istifadəsi mümkün olmuşdur. Hər hansı fərziyyəyə lağ etməyi xoşlayan adamlar gizli eyhamlarla bəyan edirlər ki, məhz hansısa möcüzə nəticəsində müasir sivilizasiyaya çox uyğun gələn belə bir sistem öz-özünə yaranmışdır. Bu əksinə bir yoldur: insan sivilizasiyamızın əsaslandığı əmək bölgüsünü yaratmağa qadir olmuşdur, çünki o, bunu mümkün etmiş metod üzərində bürəmişdir. Əgər o bunu etməsəydi, o yenə də başqa bir, tamamilə fərqli növ sivilizasiya, məsələn termit qarışqalar “dövləti” və ya başqa təsəvvürə gəlməyən sivilizasiya tipi yaratmış olardı. Demək istədiyimiz odur ki, hələ heç kəsə mövcud sistemin (hətta ona hücum edənlər üçün əziz olan) xüsusiyyətlərinin – məsələn hər hansı adamın özünə məşğuliyyət seçməsinin və uyğun olaraq azad surətdə elmini və bacarığını işlədə bilməsinin miqyası – saxlandığı alternativ sistem yaratmaq müyəssər olmamışdır.

VII

Bir çox cəhətdən xoşdur ki, hər bir mürəkkəb cəmiyyətdə, hər hansı rəşional hesablamaya üçün qiymət sisteminin zəruriliyi haqda mübahisə indi tək-cə müxtəlif siyasi görüşləri təmsil edən düşərgələr arasında getmir. Fon Mizesin ilk dəfə 25 il əvvəl bəyan etdiyi qiymət sistemi olmadan

bu cür nəhəng əmək bölgüsünə əsaslanan cəmiyyətimizi qoruya bilməzdik tezisi kinayəli səs-küylə qarşılandı. Bu gün bunu qəbul etməkdə çətinlik artıq siyasi mənə daşımır və bu fakt daha məqsədyönlü diskussiyanın aparılması üçün normal atmosfer yaradır. Biz, Leon Trotskinin “bazar münasibətləri olmadan iqtisadi uçot mümkünsüzdür” deyə mübahisə etməsini; Professor Oskar Lanqın professor Fon Mizesə gələcək Mərkəzi Planlaşdırma Şurasının mərmər zalında heykəl söz verməsini; Professor Abba P. Lerner Adam Smiti yenidən kəşf edərək, qiymət sisteminin əsas faydası öz marağını axtaran fərdi ümumi maraq altında olan işi görməyə inandırmaqdan ibarətdir kimi fikri vurğulamasını görəndə artıq burdakı fərqləri mənfi siyasi rəyin ayağına yaza bilmərik. Qalan fikir ayrılığı isə sırf intellektual və xüsusən də metodoloji fərqlərdən irəli gəlir.

Professor Cozef Şumpeter öz *Kapitalizm, Sosializm və Demokratiya* əsərində nəzərdə tutduğum metodoloji fərqlərin aydın təsvirini verir. Onun müəllifi iqtisadi fenomenə pozitivizmin konkret sahəsi işığında yanan iqtisadçılar arasında önəmli yer tutur. Ona görə bu fenomen heç bir insan aqlının müdaxiləsi olmadan bir-birləri ilə toqquşan istehlak mallarının obyektivcəsinə verilmiş kəmiyyətidir. Ancaq bu fonda mən (mənə təəccüblüdür) aşağıdakı bəyanatı izah etməyə çalışacağam. Professor Şumpeter bildirir ki, istehsal faktorları ucbatından bazarların yoxluğunda rəasional hesablamaların mümkünlüyü nəzəriyyəçi üçün “elementar fikirdən irəli gəlir ki, istehlakçılar istehlak mallarını dəyərləndirərkən *ipso facto* bu məhsulları istehsal edən vasitələri də qiymətləndirirlər”.¹

Hər fi mənada desək bu bəyanat sadəcə doğru deyil. İstehlakçılar belə şey etmirlər. Professor Şumpeterin “*ipso facto*” ifadəsi təqribən onu bildirir ki, istehsal amillərinin dəyərləndirilməsi, mütləq surətdə istehlak mallarının qiymətləndirilməsindən doğur. Lakin bu da doğru deyil. Nəticə elə bir məntiqi əlaqədir ki, eyni və bir insana mənsub olub eyni zamanda mövcud olan fikirlərə aid ola bilər. Aydındır ki, hər halda məhsul amillərinin dəyəri ancaq istehlak mallarının dəyərləndirilməsindən deyil, həmçinin müxtəlif istehlak amillərinin tədarük şərtlərindən də asılı olur. Ancaq bütün bu faktlara eyni zamanda malik olan ağıl bütün bu sahədə yaranan suallara cavab verə bilər. Praktik problemin yaranma səbəbi ondan ibarətdir ki, belə faktlar təkcə bir insana malik olmur və nəticədə problemin həlli üçün insanlar arasında yayılmış biliklərdən də istifadəyə ehtiyac yaranır.

Əgər biz bütün faktların yalnız bir adama bəlli olmasını göstərə bilsək (hipoteza kimi fərz edək ki, onlar müşahidəçi iqtisadçıya verilmişdir), həll edilməyən problemin həlli tapılmış olar: amma əslində biz bilgilərə qismən malik olan adamların qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində həllin necə ortaya çıxmasını göstərməliyik. Bütün bilgilərin eynən onların bizə, yəni izah edən iqtisadçılara verildiyi kimi yalnız bir adama verilməsini fərz etmək problemin olmamasını düşünmək və bununla da real dünyada olan əhəmiyyətli və önəmli olan hər şeyi nəzərə almamaq deməkdir.

Professor Şumpeter kimi iqtisadçının “göstərici” məhfumunun ikili mənasının qurduğu tələyə düşməsini təkcə sadə səhv kimi izah etmək çətinidir. Buradan belə nəticə çıxır ki, məşğul olduğumuz fenomenə yanaşmada onun əsas hissəsini nəzərə almayan fundamental səhvə yol verilir: insan bilgilərinin qaçılmaz qeyri-tamlığı bilgilərin daim ötürülməsi və əldə edilməsi prosesinə qanunauyğun ehtiyac yaradır. Hər hansı yanaşma, məsələn: insanların biliklərinin situasiyaların obyektiv faktlarına uyğun gəlməsi fərziyyəsinə söykənən müştərək bərabərlikli riyazi iqtisadiyyat bizim burada izah etməyə çalışdığımız məsələləri sistemətik şəkildə nəzərə almır. Mən inkar etməkdən uzağam ki, bizim sistemdə tarazlıq analizi faydalı işlər yerinə yetirir. Lakin məsələ bizim aparıcı alimlərimizi bu analizin təsvir etdiyi situasiyanın problemin həllinə birbaşa aidiyyətinin olmasına inanmağa sövq etməyə gələndə, xatırlamağın əsl məqamıdır ki, bu analiz qətiyyəən sosial proseslərlə məşğul olmur və bu əsas problemin öyrənilməsinə faydalı girişdən başqa bir şey deyil

Qeydlər:

¹ C. Şumpeter, *Kapitalizm, Sosializm və Demokratiya* (Nyu-York; Harper, 1942), s. 175. Professor Şumpeter, inanıram ki, Pareto və Baronun “həll etdikləri” sosialist hesablaması problemi mifinin orijinal müəllifidir. Onların və digərlərinin gördüyü iş sadəcə resursların rasional yerləşdirilməsi şərtlərini müəyyənləşdirməkdən və onların rəqabətli bazar tarazlığının şərtləri ilə əhəmiyyətli dərəcədə uyğun gəldiyini göstərməkdən ibarət olmuşdur. Bu şərtlərə cavab verə biləcək resursların yerləşdirilməsinin praktikada necə aparılması isə tamamilə fərqli məsələdir. Pareto özü (Baron deyəcəyi hər şeyi məhz ondan götürmüşdür) bu praktik problemi həll etdiyini iddia etməkdən çox uzaqdır və bunun bazarın köməyi olmadan həll edilməsini açıqcasına inkar edir.

Bax: onun *Manuel d'economie pure* (2-ci nəşr, 1927), səh. 233-34. Uyğun hissədən mənim “Sosialist hesablaması: Rəqabətli həll” *Economica*, Yeni Buraxılışlar, VIII cild, N 26 (May, 1940) s. 125 məqaləmin ingilis dilinə olan tərcüməsinin əvvəlində sitat kimi istifadə edilmişdir.